

Juliusz Wendlandt

Dział Architektury i Urbanistyki

Ochrona Zabytków 55/1 (216), 14-24

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

DZIAŁ ARCHITEKTURY I URBANISTYKI

Obecny Dział Architektury i Urbanistyki ODZ ukształtował się w wyniku kolejnych transformacji Działu Zabytków Nieruchomych istniejącego od chwili powołania Ośrodka.

Pierwszy Regulamin Organizacyjny ODZ, nadany Zarządzeniem nr 90 Ministerstwa Kultury i Sztuki z dnia 31 sierpnia 1962 r., oraz wydane na jego podstawie Zarządzenie nr 1 Dyrektora Ośrodka Dokumentacji Zabytków z dnia 10 grudnia 1962 r. w sprawie szczegółowego zakresu działania komórek organizacyjnych Ośrodka w §3 określały, iż:

„Dział Zabytków Nieruchomych prowadzi w szczególności prace związane z:

1. dokumentacją prawną zarejestrowanych zabytków nieruchomych z zakresu architektury, budownictwa i urbanistyki,
2. ewidencją dóbr kultury z dziedziny architektury i budownictwa,
3. ewidencją miast i zespołów zabytkowych,
4. ewidencją ogrodów i parków zabytkowych,
5. ewidencją dokumentacji historycznej i technicznej zabytkowej architektury i budownictwa,

Grzegorzew w woj. wielkopolskim — drewniana dzwonnica przy kościele parafialnym, 2 poł. XVIII w. Fot. J. Wendlandt, 1997

Grzegorzew in the voivodeship of Greater Poland — wooden bell tower of the parish church, second half of the eighteenth century. Photo: J. Wendlandt, 1997

6. rozpoznaniami i studiami historycznymi i urbanistycznymi,

7. bibliografią do zabytków w Polsce,

8. fototeką odbitek i negatywów zabytków nieruchomych i ruchomych”.

Zakres merytorycznej działalności wpłynął na wewnętrzną organizację Działu, w którym początkowo wydzielono Pracownię Architektury, Pracownię Urbanistyki i Fototekę. W późniejszych latach kilkakrotnie zmieniała się struktura Ośrodka i Działu, m.in. powstał samodzielny Dział Urbanistyki, wydzielono Fototekę i połączono ją z Archiwum. W 1981 r. powołano samodzielne, niezależnie od Działu Zabytków Nieruchomych stanowisko d/s Zabytków Techniki, które zajęło się zarówno budownictwem przemysłowym, jak i urządzeniami technicznymi oraz maszynami.

Kolejna reorganizacja ODZ, przeprowadzona równoległe z reorganizacją służby konserwatorskiej, nastąpiła w 1990 r. Wtedy ostatecznie ukształtował się obecny Dział Architektury i Urbanistyki, na który składają się odrębne Pracownie: Architektury i Budownictwa, Urbanistyki oraz Zabytków Techniki. W związku z takim podziałem częściowo ograniczony został zakres działalności merytorycznej Działu, do którego zadań obecnie należy prowadzenie:

- ewidencji dóbr kultury z dziedziny architektury i budownictwa,
- ewidencji miast i zespołów zabytkowych wraz z dokumentacją lotniczą założeń przestrzennych,
- ewidencji nieruchomych i ruchomych zabytków techniki,
- dokumentacji prawnej wszystkich zarejestrowanych zabytków nieruchomych (architektura, budownictwo, urbanistyka i założenia przestrzenne, parki, cmentarze) i ruchomych zabytków techniki.

Należy zaznaczyć, iż ewidencja prowadzona przez Dział nie obejmuje zabytkowych założeń zieleni i cmentarzy, które pozostają w gestii innej instytucji — Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu.

Podobnie jak struktura organizacyjna ODZ, zmianom i nowelizacjom podlegały akty prawne, będące podstawą działalności merytorycznej Działu i gromadzenia zbioru dokumentacji ewidencyjnej. Zasady te określił przede wszystkim pierwszy Regulamin Organizacyjny Ośrodka Dokumentacji Zabytków z 1962 r., a następnie Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 23 kwietnia 1963 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków i centralnej ewidencji zabytków (Dz. U. z 1963 r. Nr 19, poz. 101 i z 1986 r. Nr 42, poz. 204) oraz Instrukcja Nr 7 Ministra Kultury i Sztuki z dnia 5 lipca 1968 r. w sprawie zasad prowadzenia centralnej ewidencji zabytków. Dokumenty te określiły, iż obligatoryjnie mają być przysyłane do Ośrodka Dokumentacji Zabytków odpisy decyzji o wpisie do rejestru zabytków oraz drugi egzemplarz dokumentacji ewi-

Ożarów w woj. łódzkim — dwór drewniany z 1757 r., obecnie Muzeum Wnętrz Dworskich. Fot. J. Wendlandt, 1999

Ożarów in the voivodeship of Łódź — wooden manor house in 1757, today: the Museum of Manorial Interiors. Photo: J. Wendlandt, 1999

dencyjnej. Upoważniały również ODZ do ustalania wzorów dokumentacji ewidencyjnej. Stan ten potwierdziło Zarządzenie Ministra Kultury i Sztuki Nr 31 z dnia 30 grudnia 1987 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia centralnej ewidencji zabytków przez Ośrodek Dokumentacji Zabytków. Natomiast najnowsze Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 6 września 2000 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków i centralnej ewidencji dóbr kultury (Dz. U. z 2000 r. Nr 86, poz. 965) ogranicza częściowo kompetencje ODZ w zakresie inicjowania i finansowania prac ewidencyjnych, podkreślając archiwizacyjną i informacyjną rolę Ośrodka.

Zmiany organizacyjne i kolejne nowelizacje aktów prawnych nie miały jednak znaczącego wpływu na merytoryczną pracę Działu, którego naczelnym zadaniem od momentu powstania ODZ jest prowadzenie centralnej ewidencji zabytków architektury i budownictwa.

Pierwotną bazę merytoryczną Działu stanowiły materiały przejęte z dawnego Wydziału Dokumentacji Konserwatorskiej Centralnego Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków, działającego przy Ministerstwie Kultury i Sztuki. Konieczność uporządkowania i usystematyzowania tych materiałów w zasadniczy sposób wpłynęła na organizację pracy Działu. W Pracowni Architektury znalazł się zbiór ok. 40 000 tzw. zielonych kart ewidencyjnych, nazwanych tak od koloru kartonu, z którego je wykonano. Karty te opracowane zostały w latach 1951–1961 przy pomocy terenowych służb konserwatorskich i dotyczyły głównie budowli powsta-

łych do połowy XIX w. Tylko nieliczne odnosiły się do dzieł późniejszych, zwykle będących pracami wybitnych architektów.

Karta zielona o formacie A4 jest dwustronna i podzielona na 37 rubryk. Zawarte są tu podstawowe informacje o obiekcie: jego nazwa i dane adresowe (wraz z istotnymi wówczas odległościami od stacji kolejowej lub przystanku autobusowego), czas powstania i cechy stylowe, materiał budowlany, pierwotna funkcja i sposób aktualnego użytkowania z podaniem właściciela lub administratora obiektu, stan zachowania z określonym procentem zniszczeń, informacje o ewentualnych pracach konserwatorskich, numer rejestru zabytków, a także opis obiektu, plan (czasami ze szkicem sytuacyjnym) i serwis fotograficzny. Karty te miały wiele mankamentów: wypełniane odręcznie, ze zdawkowymi często opisami, schematycznymi planami, słabym materiałem zdjęciowym — często są to odbitki stykowe małego formatu, na ogół bez żadnego opisu. Mimo tych braków karty zielone stanowią do dziś cenny zbiór informacji o obiektach zabytkowych. Wiele zewidencjonowanych obiektów już nie istnieje, a te kilka czarno-białych zdjęć, schematyczny plan oraz niejednokrotnie słabo czytelne notatki autora są często jedynym świadectwem istnienia zabytku. Wartość tego zbioru polega m.in. na tym, że w stosunkowo krótkim czasie spenetrowano teren i przedstawiono stan zabytków po zniszczeniach wojennych, zaś dobór rubryk na karcie miał oprócz naukowego również walor praktyczny — miał pokazać możliwości odbudowy i adap-

Tabela 1. Zestawienie liczbowe kart ewidencyjnych zabytków architektury i budownictwa w Polsce (stan na 30 czerwca 2002 r.)

Lp.	Województwo	Karty białe	Karty zielone	Razem
1.	Dolnośląskie	7216	3904	11120
2.	Kujawsko-pomorskie	3505	1609	5114
3.	Lubelskie	10415	999	11414
4.	Lubuskie	4051	2846	6897
5.	Łódzkie	3524	1117	4641
6.	Małopolskie	6346	4527	10873
7.	Mazowieckie	7170	3136	10306
8.	Opolskie	1250	2906	4156
9.	Podkarpackie	3851	4074	7925
10.	Podlaskie	5286	259	5545
11.	Pomorskie	6343	1458	7801
12.	Śląskie	2099	2414	4513
13.	Świętokrzyskie	2506	783	3289
14.	Warmińsko-mazurskie	6288	1818	8106
15.	Wielkopolskie	13930	3531	17461
16.	Zachodniopomorskie	6651	1032	7683
	Razem	90431	36413	126844

Tabela 2. Zestawienie liczbowe fiszek spisu adresowego zabytków architektury i budownictwa w Polsce (stan na 30 czerwca 2002 r.)

Lp.	Województwo	Razem
1.	Dolnośląskie	76227
2.	Kujawsko-pomorskie	22762
3.	Lubelskie	39142
4.	Lubuskie	37433
5.	Łódzkie	27093
6.	Małopolskie	60246
7.	Mazowieckie	31134
8.	Opolskie	22827
9.	Podkarpackie	64733
10.	Podlaskie	15001
11.	Pomorskie	37179
12.	Śląskie	11932
13.	Świętokrzyskie	14670
14.	Warmińsko-mazurskie	57238
15.	Wielkopolskie	71957
16.	Zachodniopomorskie	52093
	Razem	641667

tacji wielu obiektów do nowych funkcji, w zmienionej, powojennej rzeczywistości ustrojowej i społecznej.

Do ODZ należała weryfikacja przejętego materiału ewidencyjnego. Dla ujednoczenia kryteriów weryfikacji opracowano odpowiednią instrukcję i we współpracy z wysoko kwalifikowanymi historykami sztuki i architektury oraz wojewódzkimi konserwatorami zabytków przygotowano listę zabytków. Po jej zaopiniowaniu przez główną komisję weryfikacyjną i zatwierdzeniu przez Ministra Kultury i Sztuki opracowany materiał opublikowano w 1964 r. w postaci pierwszego *Spisu zabytków architektury i budownictwa*. Redaktorem wydawnictwa był Przemysław Maliszewski — ówczesny kierownik Działu Zabytków Nieruchomych. Tom ten zapoczątkował, wydawaną do dziś przez Ośrodek Dokumentacji Zabytków, serię „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków”. W spisie znalazło się ponad 36 000 obiektów zabytkowych sklasyfikowanych w pięciu grupach według wartości historycznych i artystycznych. Sprawa wartościowania i klasyfikacji zabytków była szeroko dyskutowana w środowisku historyków sztuki, które odnosiło się do niej raczej nieprzychylnie.

Powody podjęcia ewidencji i weryfikacji zabytków przedstawił Kazimierz Malinowski (ówczesny dyrektor ZMiOZ) w artykule wstępnym do *Spisu zabytków architektury i budownictwa*, zaś przebieg i zasady prac weryfikacyjnych omówiła tamże Maria Charytańska (ówczesna dyrektorka ODZ).

Moszna w woj. opolskim — pałac wzniesiony w XVIII w., gruntownie przebudowany w latach 1896–1914, obecnie ośrodek wypoczynkowy. Fot. J. Wendlandt, 1995

Moszna in the voivodeship of Opole—palace erected during the eighteenth century, thoroughly redesigned in 1896–1914, today: a recreation–leisure centre. Photo: J. Wendlandt, 1999

Wojślawice w woj. dolnośląskim — kwitnące rododendrony w parku dworskim, obecnie arboretum. Fot. J. Wendlandt, 1995

Wojślawice in the voivodeship of Lower Silesia — blossoming rhododendrons in the palace park, today: an arboretum. Photo: J. Wendlandt, 1995

Brylewo w woj. wielkopolskim — lodownia w zespole dworskim, pol. XIX w. Fot. J. Wendlandt, 1998

Brylewo in the voivodeship of Greater Poland, icehouse in the manorial complex, mid-nineteenth century. Photo: J. Wendlandt, 1998

Prace przy weryfikacji, a po jej ogłoszeniu konfrontacja wyników w terenie dowiodły, że szybka akcja ewidencyjna miała poważne braki. Z zasady nie uwzględniono architektury schyłku XIX i początku XX w. W wielu przypadkach pominięto obiekty trudno dostępne czy też o niejasnym datowaniu. Niewiele uwagi poświęcono budownictwu wiejskiemu i niemal całkowicie pominięto budownictwo przemysłowe. Konieczne stało się zatem sprawdzenie i uzupełnienie ewidencji w terenie, a w wielu wypadkach ponowne określenie lub zmiany grup weryfikacyjnych. Zagadnienie to stało się tematem pisma okólnego nr 1 Dyrektora ZMOZ z dnia 20 stycznia 1967 r., w którym m.in. czytamy:

„Od czasu wydania spisu zabytków architektury i budownictwa z podziałem na grupy weryfikacyjne zaszło wiele okoliczności uzasadniających zmianę określenia grupy dla niektórych zabytków zawartych w spisie z 1964 r. Jednocześnie konserwatorzy wojewódzcy wprowadzają do rejestru zabytków nowe obiekty, nie ujęte dotychczasowym spisem zabytków. Wynika z tego konieczność stałej aktualizacji weryfikacji zabytków architektury i budownictwa”. Dalej pismo okólnie ustalało tryb postępowania weryfikacyjnego, w którym uczestniczyć miał również ODZ. W wyniku tej akcji sprawdzono istniejące karty ewidencyjne i opracowano nowe dla kolejnych obiektów. W sumie do 1968 r. powstało ok. 46 000 kart zielonych, które stanowią obecnie zamknięty zbiór o charakterze archiwalnym

zdeponowany w Dziale Architektury i Urbanistyki Ośrodka Dokumentacji Zabytków.

Wynikiem wspomnianych działań było opublikowanie w latach 1971–1973 nowej, zaktualizowanej wersji *Spisu zabytków architektury i budownictwa* w formie 17 zeszytów wojewódzkich. Należy podkreślić, iż spis ten utrzymywał podział zabytków na grupy, co w dalszym ciągu wzbudzało kontrowersje środowiska konserwatorskiego, tym większe, że z klasyfikacją łączyły się ówczesne zasady finansowania prac konserwatorskich, a jednocześnie nasilały się tendencje do rozbiierania zabytków zaliczonych do niższych klas. Tymczasem zmieniało się spojrzenie na wartość obiektów zabytkowych w szerszym kontekście kulturowym. Najlepiej widać to na przykładach zabudowy folwarcznej i gospodarczej w zespołach dworskich i pałacowych, zespołów przemysłowych oraz zabudowy wiejskiej i małomiasteczkowej. Właśnie te obiekty, ze swej istoty prezentujące mniejsze walory artystyczne i niżej klasyfikowane, a jednocześnie stanowiące o wartości całego krajobrazu kulturowego, były najbardziej narażone na degradację i zniszczenie. Zatem klasyfikowanie w praktyce okazało się bezsensowne, gdyż groziło zafałszowaniem krajobrazu kulturowego, „wypreparowaniem” zeń i zachowaniem tylko zabytków o wybitnych wartościach artystycznych bądź historycznych. Ostatecznie po wielu dyskusjach klasyfikacja została zaniechana i wycofana z obiegu pismem podsekretarza stanu

Końskie w woj. świętokrzyskim — oranżeria „egipska” w zespole pałacowym, 1825 r. Fot. J. Wendlandt, 2000

Końskie in the Świętokrzyskie voivodeship — “Egyptian” orangery in the palace complex, 1825. Photo: J. Wendlandt, 2000

w Ministerstwa Kultury i Sztuki z dnia 14 września 1978 r.

Odkrywanie nowych wartości zabytkowych w obiektach o mniejszej randze artystycznej, ale stanowiących nieodłączny element naszej tradycji i historii leżało u podstaw nowej, poszerzonej ewidencji zabytków. Dotychczasowa kartoteka — mimo permanentnej weryfikacji — od chwili założenia posiadała poważne luki jeśli chodzi o architekturę po roku 1830 oraz budownictwo przemysłowe i wiejskie. Przeprowadzone kontrole terenowe wykazały, że w niektórych przypadkach karty ewidencyjne obejmują 50–75% faktycznie istniejących zabytków. Pewne prace ewidencyjne podjęte dla doraźnych potrzeb przez terenowe służby ochrony zabytków przeprowadzone zostały na odmiennych kartach i odbiegały od zasad centralnej ewidencji ODZ.

W 1975 r. przeprowadzono rozpoznanie istniejącej dokumentacji budownictwa ludowego we wszystkich zajmujących się nim placówkach w Polsce. Zgromadzony materiał pozwolił na zorientowanie się w ilości i charakterze tej dokumentacji oraz w metodach prowadzenia badań. Właśnie potrzeba stałego uzupełniania istniejącej kartoteki oraz rozszerzanie typologicznego i chronologicznego zakresu podlegających ewidencji obiektów wymagały opracowania nowej karty

o uniwersalnym charakterze, użytecznej zarówno dla służby konserwatorskiej, jak i historyków sztuki oraz wszystkich zainteresowanych problematyką ochrony zabytków. Nowa karta została opracowana w Dziale Architektury w 1975 r. z inicjatywy ówczesnego dyrektora ODZ prof. Wojciecha Kalinowskiego i kierownika Działu — Andrzeja Olszewskiego. Nowa karta, tzw. biała, powstała w wyniku analizy różnych kart stosowanych m.in. do dokumentacji budownictwa ludowego w Biurach Badań i Dokumentacji Zabytków działających przy Wojewódzkich Konserwatorach Zabytków, a także wzorów kart stosowanych za granicą. Nowa karta jest uniwersalna i zawiera, oprócz podstawowych danych o obiekcie (jak w karcie zielonej), obszerne informacje historyczne, opisowe, konserwatorskie, plany sytuacyjne i rzuty obiektów oraz rozbudowany serwis fotograficzny, a także informacje dotyczące bibliografii i archiwaliów. Układ karty umożliwi dokumentowanie zarówno pojedynczego obiektu, jak i zespołu budowlanego lub przestrzennego, który w razie potrzeby można uzupełnić opracowaniem osobnych kart lub wkładek dla poszczególnych elementów składowych zespołu. Załącznikiem do karty są wkładki, na których umieszczać można dodatkowe materiały dotyczące obiektu — opisy, zdjęcia, plany. Pozwalają one także na aktualizację kart, dołączenie nowych informa-

Tabela 3. Zestawienie liczbowe zabytków architektury, budownictwa i urbanistyki w Polsce wpisanych do rejestru zabytków — na podstawie danych ODZ (stan na 30 czerwca 2002 r.)

Województwo	Założenia przestrzenne	Obiekty sakralne	Obiekty budownictwa obronnego	Budowle użyteczności publicznej	Zamki	Pałace	Dwory
Dolnośląskie	121	1268	84	514	101	471	188
Kujawsko-pomorskie	21	437	67	139	25	86	238
Lubelskie	50	775	54	158	10	106	164
Lubuskie	30	458	38	120	21	129	75
Łódzkie	32	537	13	131	19	60	211
Małopolskie	49	896	42	263	28	65	215
Mazowieckie	115	921	54	468	14	154	346
Opolskie	33	582	52	116	28	73	80
Podkarpackie	47	803	55	200	19	53	154
Podlaskie	68	457	9	184	4	15	60
Pomorskie	57	456	97	196	12	74	160
Śląskie	65	499	19	253	35	78	90
Świętokrzyskie	42	428	16	55	18	31	74
Warmińsko-mazurskie	64	821	120	167	27	96	166
Wielkopolskie	101	964	37	373	25	327	442
Zachodniopomorskie	54	712	70	154	20	148	86
Razem	949	11014	827	3491	406	1966	2749

cji lub aktualnych zdjęć. Karta biała może również posłużyć do skróconego opracowania zespołu urbanistycznego lub ruralistycznego. Do karty opracowano instrukcję inwentaryzacyjną. Należy podkreślić, że karta ta, z pewnymi modyfikacjami wynikającymi m.in. z kolejnych zmian administracyjnych kraju oraz konieczności uściśleń adresowych (np. numery działek ewidencyjnych gruntów), stanowi do dziś obowiązujący wzór karty ewidencyjnej.

Wzór nowej karty ewidencyjnej został przyjęty po przedyskutowaniu go ze środowiskiem konserwatorskim na spotkaniu w Krakowie, zaś ODZ, po pokonaniu sporych w owym czasie przeszkód administracyjno-technicznych wydrukował karty w nakładzie 40 000 egzemplarzy i rozesłał je w teren. Ewidencja miała być prowadzona przez terenowe Biura Dokumentacji Zabytków we współpracy z Działem Architektury ODZ.

Poszerzenie formuły karty ewidencyjnej w praktyce oznaczało ponowienie ewidencji dla zabytków mających karty zielone (uzupełnienia wymagały zarówno części opisowe, jak i graficzne — zwłaszcza plany i sytuacje, aktualizacja serwisu zdjęciowego, stanu zachowania i funkcji) oraz założenie nowych kart dla około 30 000 obiektów nie będących do tej pory przedmiotem zainteresowania konserwatorskiego.

Zakrojone na tak szeroką skalę prace ewidencyjne wstrzymane zostały na skutek nowego podziału administracyjnego kraju, który pociągnął za sobą nową

organizację służb konserwatorskich, zajętych w latach 1975–1976 w znacznym stopniu wewnętrznymi pracami organizacyjnymi. W nowej strukturze osłabiona została rola terenowych Biur Dokumentacji Zabytków, które przy ograniczeniach finansowych oraz nielicznej obsadzie nie mogły podjąć na szerszą skalę prac ewidencyjnych, zwłaszcza, że w wielu przypadkach nie posiadały właściwej kadry. W tym stanie rzeczy sterowanie ewidencją zabytków architektury i budownictwa nadal pozostało w gestii ODZ, który zaproponował kilka sposobów jej realizacji:

1. Prowadzenie akcji na dotychczasowych zasadach — zleceń prywatnych. W tym przypadku przeszkodą byłoby — obowiązujące w ówczesnych przepisach finansowych — limitowanie tzw. bezosobowego funduszu płac oraz stosunkowo mała grupa fachowców mogących wykonywać prace terenowe.

2. Wykorzystanie do prac ewidencyjnych studenckich kół naukowych (wydziały architektury, etnografii, historii sztuki), gdyż wtedy koszty organizacyjne, a co za tym idzie koszty wykonania kart mogły być płatne z innych pozycji budżetu.

3. Przeprowadzenie ewidencji poprzez Pracownię Dokumentacji Naukowo-Historycznej PP PKZ, byłaby to droga najbardziej realna w szybkim wykonaniu prac ewidencyjnych, ale równocześnie wymagająca znacznych nakładów finansowych (wyliczono orientacyjnie, iż weryfikacja istniejących i opracowanie no-

Parki	Zabudowa folwarczna	Budynki gospodarcze	Domy mieszkalne	Budownictwo przemysłowe	Cmentarze	Inne	Razem
796	719	174	2088	222	307	319	7372
403	405	88	421	67	119	86	2602
395	339	108	588	50	430	301	3528
174	295	72	1917	70	36	47	3482
371	129	87	541	80	130	85	2426
390	270	245	1419	69	270	389	4610
868	393	115	1555	183	285	294	5765
208	179	89	981	70	108	144	2743
283	281	101	748	49	283	180	3256
108	88	102	563	65	312	130	2165
252	229	166	781	93	101	91	2765
185	175	152	1488	147	77	106	3369
235	113	24	224	63	159	113	1595
376	446	143	1843	163	487	100	5019
894	890	152	1343	207	202	196	6153
678	91	81	266	77	152	70	2659
6616	5042	1899	16766	1675	3458	2651	59509

wych kart pochłonęłyby sumę 65 milionów ówczesnych złotych).

4. Wykonanie ewidencji przez własną kadrę ODZ dzięki utworzeniu 6–8 oddziałów terenowych przy ośrodkach uniwersyteckich. Taka organizacja zapewniłaby najbardziej prawidłowe wykonanie ewidencji i to nie tylko zabytków architektury i budownictwa, ale z kolei wiązała się z poważnymi trudnościami (m.in. etaty, lokale, wyposażenie itp.).

W 1977 r. Dział Architektury zorganizował wspólnie z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Lesznie pierwszy obóz studenckich kół naukowych, którego celem było praktyczne szkolenie potencjalnych wykonawców kart ewidencyjnych. Obóz trwał 3 tygodnie, w trakcie których wykonano ponad 200 kart z terenu dawnego powiatu Góra. Kolejne obozy odbywały się w latach następnych, a w 1986, 1987 i 1989 zorganizowano obozy tylko dla pracowników Biur Dokumentacji Zabytków.

W 1986 r. Dział Architektury nawiązał współpracę z Muzeum Narodowym Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie, które, stosując wzór karty ewidencyjnej opracowany w ODZ, przystąpiło do ewidencji budownictwa folwarcznego na terenie całej Polski. Należy podkreślić, iż Muzeum w Szreniawie wykonywało karty z własnych środków i właściwie podstawowy zasób ewidencyjny budownictwa folwarcznego w centralnej ewidencji zabytków stanowią

„karty szreniawskie”. Początkowo Muzeum opracowywało wyłącznie obiekty folwarczne i gospodarcze; dopiero w ostatnich latach rozszerzyło swoje działania wykonując dokumentację także dla dworów i pałaców związanych z opracowanymi wcześniej folwarkami. Współpraca Działu Architektury z Muzeum w Szreniawie zaowocowała wprowadzeniem do ewidencji konserwatorskiej, a w rezultacie do objęcia ochroną przez wpis do rejestru zabytków, ogromnej grupy obiektów XIX– i XX-wiecznego budownictwa gospodarczego, które do tej pory pozostawało poza zainteresowaniem służb konserwatorskich.

W planie realizacji nowej ewidencji zabytków nieruchomości na lata 1977–1981 przyjęto, że pierwszym etapem będzie opracowanie *Księgi adresowej zabytków architektury i budownictwa*. Głównym celem takiego opracowania miało być uzyskanie aktualnego spisu obiektów zabytkowych, uwzględniającego nowe cezurę czasowe i rzeczowe wraz z rozpoznaniem aktualnego stanu ich dokumentacji, a także dokładne rozpoznanie potrzeb w zakresie ewidencji, tj. liczby nowych kart ewidencyjnych dla zabytków dotychczas nie objętych ewidencją, liczby kart do weryfikacji, liczby kart do założenia dla elementów budowli i wyposażenia, liczby potrzebnych zdjęć fotograficznych itd. Ponadto niezbędne było dostosowanie ewidencji do nowego podziału administracyjnego kraju. W odróżnieniu od pierwszych edycji przygotowanych na podstawie kart

ewidencyjnych, tym razem opracowano odpowiedni wzór fiszki adresowej. Zamieszczono na niej dane adresowe (obiekt, miejscowość, gmina, województwo), informacje o istniejącej dokumentacji w ODZ i Biurach Dokumentacji Zabytków oraz wpisie do rejestru zabytków.

Zadanie rozpoczęto od rozpisania na fiskach bibliotecznych obiektów zabytkowych uwzględnionych w wydanym w latach 1972–1974 *Spisie zabytków architektury i budownictwa* (w 17 tomach dla dawnych województw), a następnie ich weryfikacji na podstawie materiałów znajdujących się w ODZ — karty ewidencyjne, wpisy do rejestru zabytków, materiały z weryfikacji terenowych, *Katalog zabytków sztuki w Polsce* itp. Przewidywano również wykonanie fiszki dla każdego obiektu nieistniejącego, z zaznaczeniem daty rozbiórki. Nie przewidywano natomiast umieszczania na fiszce zdjęcia obiektu. Fiszki przygotowane w Dziale rozesłano do wojewódzkich Biur Dokumentacji Zabytków w celu sprawdzenia danych, a następnie szczegółowej penetracji terenu celem rozpoznania obiektów dotychczas nie objętych ewidencją i skreślenia obiektów nieistniejących. Zakończenie prac przewidywano na 1978 r. Niestety, Biura Dokumentacji Zabytków, do których należał nie tylko nadzór, ale i wykonywanie spisu adresowego w terenie, nie zrealizowały tego zadania. Szczególnie trudne okazały się prace terenowe, zarówno z powodu braku środków, jak i odpowiednio przygotowanej kadry. Ponadto szybko okazało się, iż dla właściwej oceny i weryfikacji obiektów konieczne jest dołączenie do fiszki adresowej zdjęcia. Z tego względu w wielu przypadkach potrzebne były ponowne wyjazdy w teren.

Na konieczność realizacji spisu adresowego, jako priorytetowego zadania służb konserwatorskich, wielokrotnie zwracał uwagę Generalny Konserwator Zabytków. Również Dział wysyłał kolejne monity do Biur Dokumentacji Zabytków. Przyczyną nikłego odzewu był w wielu województwach brak koordynacji działań pomiędzy Wojewódzkimi Konserwatorami Zabytków a Biurami Dokumentacji Zabytków, które funkcjonowały w równoległych strukturach, ale niezależnie od siebie. Niektóre biura prowadziły własną politykę ewidencyjną, pozostającą w znacznej rozbieżności z dokumentacyjnymi potrzebami GKZ. Dopiero powołanie w 1990 r. Państwowej Służby Ochrony Zabytków sprawiło, iż biura zostały włączone w administracyjne działania jej struktur.

Nowa struktura służby konserwatorskiej umożliwiła ściślejszą współpracę Ośrodka z Generalnym Konserwatorem Zabytków w zakresie finansowania prac dokumentacyjnych.

W latach 1995–1997 Dział Architektury przeprowadził porównanie posiadanej ewidencji z decyzjami o wpisie do rejestru zabytków. Okazało się wtedy, że część obiektów wpisanych do rejestru zabytków nie posiada żadnej dokumentacji, część zaś jedynie nieak-

tualne już karty zielone. Braki w skali kraju sięgały ok. 1/3 liczby zabytków wpisanych do rejestru, przy czym obiektywnie uznać trzeba, iż część obiektów, np. małej architektury (kapliczki, ogrodzenia, bramy, itp.) nie wymaga opracowania osobnych kart, lecz może być udokumentowana na wkładkach do karty „głównej”, np. ogrodzenie lub brama w karcie kościoła. Opracowany przez Dział program dla Generalnego Konserwatora Zabytków zakładał, że na usunięcie braków potrzeba ok. 6,5 miliona nowych złotych. Otrzymywane wtedy środki pozwalały na wykonanie ok. 900 kart ewidencyjnych rocznie. Uzupełnianie ewidencji w takim tempie zajęłoby kilkanaście lat. Chociaż w kilku kolejnych latach środki przeznaczone na ten cel nieco wzrosły, to nigdy nie osiągnęły wysokości niezbędnej do nadrobienia zaległości w rozsądnym terminie ok. 3–5 lat. Przyjęto wtedy, iż wojewódzcy konserwatorzy będą finansowali bieżącą ewidencję z własnych budżetów, natomiast środki na uzupełnienie zaległości będą przekazywane z budżetu Generalnego Konserwatora Zabytków za pośrednictwem ODZ. Tego rodzaju rozwiązanie, stosowane w latach 1996–1998, aczkolwiek kłopotliwe dla Ośrodka, gdyż wymagało dużej pracy organizacyjno-administracyjnej, przyniosło bardzo pozytywne rezultaty merytoryczne, gdyż w tym momencie ODZ faktycznie zaczął kierować akcją ewidencyjną. Wojewódzcy Konserwatorzy Zabytków przedstawiali swoje propozycje, zaś Dział Architektury te wykazy sprawdzał i ustalał faktyczny zakres ewidencji w danym roku. Pieniądże były przekazywane przez GKZ na konto ODZ, a Ośrodek refakturował koszty po otrzymaniu kart ewidencyjnych. Ten sposób sprawił, że Dział mógł egzekwować od wykonawców i kontrolować merytoryczny poziom kart. Dzięki takim rozwiązaniom Dział miał bezpośredni wpływ zarówno na podział przyznanych środków pomiędzy poszczególne województwa, jak i na wycenę kart. Część środków przeznaczonych na ewidencję można było — oczywiście w porozumieniu z zainteresowanym Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków — przeznaczyć na kontynuowanie spisu adresowego. W ten sposób udało się skończyć spis w kilku województwach.

Od momentu rozpoczęcia prac nad spisem adresowym przewidywano jego publikację w formie tomów wojewódzkich. Pierwsze tomy wydano jeszcze w strukturze funkcjonujących Biur Dokumentacji Zabytków, a kolejne w wojewódzkich Oddziałach PSOZ. Całe przedsięwzięcie finansował Ośrodek Dokumentacji Zabytków. Realizacją spisu zajmował się Dział Architektury ODZ, który zaproponował merytoryczny układ wydawnictwa. Tom rozpoczynał artykuł wstępny omawiający historię budownictwa na terenie województwa, dalej — w układzie gminnym — spis obiektów zabytkowych, na zakończenie indeksy i mapa uwzględniająca aktualny podział administracyjny, ale również podział sprzed 1975 r. — województwa i powiaty. By-

to konieczne z uwagi na możliwość łatwej konfrontacji spisu z zeszytami *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*. Mapa uwzględniała również granice diecezji. W latach 1984–1999 wydano 21 tomów wojewódzkich: woj. białskopodlaskie — 1984, woj. białostockie — 1992, woj. bydgoskie (bez miasta Bydgoszcz) — 1997, woj. chełmskie — 1999, woj. częstochowskie — 1985, woj. kieleckie — 1995, woj. krakowskie (bez miasta Krakowa) — 1996, woj. lubelskie — 1995, woj. łomżyńskie — 1985, woj. łódzkie — 1988, woj. ostrołęckie — 1989, woj. piotrkowskie — 1987, woj. płockie — 1988, woj. poznańskie (bez miasta Poznania) — 1998, woj. przemyskie — 1998, woj. siedleckie — 1988, woj. skierniewickie — 1996, woj. suwalskie — 1986, woj. tarnobrzeskie — 1990, woj. wrocławskie — 1993 i woj. zamojskie — 1991.

Należy ubolewać, iż dotąd nie udało się wydać spisu adresowego dla całego kraju. W wielu dawnych województwach do zakończenia spisu zabrakło weryfikacji pojedynczych miejscowości. Obecne trudności finansowe, zarówno służb konserwatorskich jak i Ośrodka Dokumentacji Zabytków, nie rokują postępu prac nad tym wydawnictwem. Ponadto aktualnie obowiązujące akty prawne, nakładające obowiązek prowadzenia ewidencji dóbr kultury nie wpisanych do rejestru zabytków na gminy oraz Rozporządzenie Ministra w sprawie prowadzenia centralnej ewidencji zabytków, ograniczają merytoryczny obszar działań ODZ w tym zakresie. W obecnej sytuacji Dział Architektury staje się raczej archiwum gromadzącym zbiory dokumentacji opracowywanej przez biura konserwatorów i gminy, sam zaś pozbawiony jest możliwości inicjowania stosownych opracowań i przeznaczania własnych środków na ewidencję.

Od powołania Ośrodka w 1962 r. Dział Architektury prowadzi również centralny rejestr zabytków. Składa się on z odpisów decyzji o wpisie do rejestru zabytków obligatoryjnie przesyłanych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków. Aktualnie posiadamy ok. 50 000 decyzji. Należy zaznaczyć, iż w powojennej historii ochrony zabytków stosowano różne i o różnej zawartości merytorycznej formy wpisu do rejestru. Pierwotnie były to orzeczenia o uznaniu za zabytek obiektów lub zespołów, bardzo ogólnie określające przedmiot ochrony. Późniejsze decyzje — już o wpisaniu do rejestru zabytków — są nieco dokładniejsze i przynajmniej niektóre określają np. obiekty wchodzące w skład chronionych zespołów lub granice wpisywanych obiektów i terenów.

Przez wiele lat zasób chronionych zabytków określano liczbą posiadanych decyzji. Kilkakrotne zmiany administracyjne kraju i związane z nimi przekazywanie dokumentacji pomiędzy oddziałami służb konserwatorskich sprawiły, że wiele dokumentów konserwatorskich zaginęło. Również kilkakrotne zakładanie nowych wojewódzkich rejestrów zabytków spowodowało wpisywanie do nich tych samych obiektów. Ponie-

waż zawsze odpis decyzji — przynajmniej teoretycznie — był przekazywany do centralnej ewidencji zabytków, w Dziale zgromadził się najpełniejszy i w miarę kompletny zbiór tych ważnych dokumentów. W ostatnich latach zaczęto zwracać baczniejszą uwagę na ochronę obiektów w szerszym kontekście kulturowym, stąd coraz większa liczba decyzji o ochronie zespołów zabudowy lub obszarów, na których występują godne ochrony obiekty budowlane. Zmieniające się ostatnio prawo własności, przejmowanie zabytków przez prywatnych właścicieli, komunalizacja majątku czy wreszcie restrukturyzacja i prywatyzacja przemysłu sprawiają, że zachodzi potrzeba coraz bardziej szczegółowego identyfikowania obiektów o wartościach zabytkowych chronionych przepisami prawa.

Konieczność prowadzenia bieżącej statystyki i bezustannego odpowiadania na pytania na temat liczby i rodzajów chronionych zabytków nieruchomości sprawiła, że w 1992 r. Dział Architektury podjął bezprecedensową pracę wyróżnienia wszystkich obiektów chronionych, wymienionych w decyzjach o wpisie do rejestru. Powstałe w ten sposób wykazy obiektów rozesłano do wszystkich konserwatorów wojewódzkich w celu weryfikacji. Okazało się wówczas, że konserwatorzy nie mają w swoich zbiorach wielu decyzji o wpisie. Z drugiej strony ujawniły się decyzje, których kopii z różnych względów nie przesłano do ODZ i które pomijano w zestawieniach statystycznych. Kilkakrotne sprawdzanie decyzji połączone z wizjami terenowymi przeprowadzonymi wspólnie z konserwatorami wojewódzkimi oraz żmudne wyjaśnianie zmieniających się adresów, pozwoliły na identyfikację wielu zabytków. Okazało się również, że część obiektów figurujących w wykazie ODZ już nie istnieje — czasem od kilkunastu lat. Należy dodać, że Dział Architektury jest w stałym kontakcie z wojewódzkimi konserwatorami zabytków w sprawach dotyczących rejestru. Analizując wydawane decyzje, uczestniczy w przygotowaniach postępowania administracyjnego związanego ze zmianami decyzji. Bierze też udział we wszystkich szkoleniach służb konserwatorskich organizowanych przez Generalnego Konserwatora Zabytków, a także w szkoleniach organizowanych dla właścicieli obiektów zabytkowych, zwłaszcza przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa i Agencję Mienia Wojskowego.

Jednocześnie z wyżej wymienionymi pracami rozpoczęto zakładanie baz danych dla rejestru zabytków — początkowo w układzie 49 województw.

W 2000 r. dokonano uciążliwego przestawienia według aktualnego podziału administracyjnego kraju zarówno całego zbioru decyzji, jak i wersji elektronicznej rejestru zabytków. Konieczne było przy tym sprawdzenie przynależności do gmin i uzupełnienie przynależności do powiatów. Pozwoliło to wydrukować — w wersji roboczej — pierwszy chyba w historii polskiego konserwatorstwa spis zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru. Spis — w układzie topograficznym:

województwo, powiat, gmina, miejscowość i w ramach miejscowości obiekty według rodzajów i alfabetycznego spisu ulic obejmuje ok. 60 000 obiektów. Wojewódzkie wykazy, a także listy braków w ewidencji rozesłano do Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków. Aktualnie trwa weryfikacja tych materiałów ze stanem faktycznym, polegająca głównie na lustracjach terenowych, gdyż wiele obiektów wpisanych niegdyś do rejestru zabytków fizycznie nie istnieje, część obiektów budownictwa ludowego przeniesiono do skansenów, wreszcie liczne obiekty enigmatycznie określa-

ne w decyzjach są trudne do identyfikacji. Do prac tych włączyły się Regionalne Ośrodki Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego.

Mamy nadzieję, iż weryfikacja rejestru zabytków zakończy się w roku bieżącym, i że Dział Architektury zamknie jubileuszowy rok 40-lecia ODZ publikacją aktualnego spisu rejestru zabytków nieruchomości w Polsce, tym razem przeznaczonego już dla szerszego grona odbiorców, a nie tylko dla wewnętrznego użytku służb konserwatorskich.

Juliusz Wendlandt

Kierownik Działu Architektury i Urbanistyki

PRACOWNIA URBANISTYKI

Powołanie do życia w latach 1961–1962 Ośrodka Dokumentacji Zabytków, jako instytucji prowadzącej centralną ewidencję zabytków, oznaczało integralne włączenie do tworzonych ówczesnie programów dokumentacji i ochrony dóbr kultury¹ również zagadnień związanych z zabytkową urbanistyką miast polskich. Utworzona wówczas w Ośrodku Pracownia Urbanistyki, której kierownictwo od 1965 r. objął historyk–mediewista, uczeń prof. dr. Aleksandra Gieysztora, mgr Henryk Andrulewicz, była częścią Działu Zabytków Nieruchomych, wydzielonego przede wszystkim w celu prowadzenia centralnego rejestru zabytków nieruchomości oraz opracowywania i gromadzenia ewidencji obiektów architektury i budownictwa, jak również ewidencji i dokumentacji zabytkowych zespołów miejskich, a ponadto w celu gromadzenia i opracowywania obszernych zbiorów kartoteki fotograficznej zabytków (wyodrębnionych później w oddzielnej Fototece)².

W połowie lat siedemdziesiątych w wyniku postępu metodologii badań zabytkoznawczych oraz rozszerzenia zakresu zadań dokumentacji urbanistycznej — powiązanej wtedy ściśle z programami rewaloryzacji miast — nastąpiło przekształcenie Pracowni Urbanistyki w samodzielny Dział Zabytkowych Układów Przestrzennych ODZ, zajmujący się obok ewidencji i dokumentacji urbanistycznej również zagadnieniami ewidencji ruralistycznej, a docelowo — zagadnieniami dokumentacji wszystkich innych zabytkowych układów przestrzennych, mieszczących się w tradycyjnym pojęciu „środowiska kulturowego” (zastępowanym wówczas nowym, szerszym pojęciem „przestrzeni historycznej”). Dział ten istniał aż do reorganizacji służb konserwatorskich w latach 1990–1991. W nowych, tworzonych wówczas realiach ustrojowych i nowych strukturach organizacyjnych Państwowej Służby Och-

rony Zabytków oraz Ośrodka Dokumentacji Zabytków i jego Ośrodków Regionalnych, Dział ten został w nowym statucie ODZ pominięty (zlikwidowany), a szeroki dotąd zakres jego działań merytorycznych ograniczono do zadań ściśle dokumentacyjnych, związanych wyłącznie z urbanistyką zabytkową. W jego miejsce „restytuowano” więc dawną Pracownię Urbanistyki, podporządkowując ją nowej strukturze organizacyjnej, tj. wcielając ją do powołanego ponownie Działu Architektury i Urbanistyki, w którym wydzielono ponadto równorzędnie Pracownię Architektury i Budownictwa, oraz — istniejącą wcześniej — Pracownię Zabytków Techniki.

Podstawą zbiorów dokumentacji Pracowni Urbanistyki po utworzeniu ODZ były początkowo zbiory studiów historyczno–urbanistycznych miast i inwentaryzacje urbanistyczne przejęte z Centralnego Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków, następnie opracowana już w Ośrodku w latach 1962–1963 własna ewidencja urbanistyczna miast zabytkowych, sporządzona w formie tzw. białych teczek miast. Objęła ona 1264 miasta, tj. wszystkie miejscowości historyczne w Polsce (miasta, osady i wsie), które posiadały kiedykolwiek prawa miejskie, i była pierwszą próbą skrótowego, kompleksowego ujęcia stanu zachowania elementów zabytkowych układów przestrzennych miast polskich, a zarazem pierwszą próbą sformułowania ocen kwalifikacyjnych w stosunku do całości lub części zachowanych historycznych ośrodków miejskich.

Ogromnie ważne miejsce i znacząca rola ewidencji miast zabytkowych w systemie dokumentacji i ochrony zabytków w Polsce, jak również szczegółowa zawartość zbioru tej dokumentacji, były już wielokrotnie omawiane i poddawane różnorodnym ocenom w innych miejscach³. Odnotować tu jednak należy podjęcie

1. Por. uwagi w tej sprawie pierwszego dyrektora ODZ: K. Malinowski, *Dziesięciolecie Ustawy o Ochronie Dóbr Kultury i o Muzeach*, „Ochrona Zabytków” (dalej: „OZ”) 1973, nr 2, s. 85–88.

2. Por.: M. Charytańska, *Z działalności Ośrodka Dokumentacji Zabytków*, „OZ” 1966, nr 4, s. 3–8. Omówienie działalności ODZ,

w tym Działu Zabytków Nieruchomych ODZ w pierwszym dziesięcioleciu zob. P. Maliszewski, H. Andrulewicz, A. Łotysz, *Dział Zabytków Architektury i Urbanistyki ODZ*, „OZ” 1971, nr 4, s. 234–244.
3. Z obszernego zestawu publikacji dotyczących ewidencji miast zabytkowych ODZ warto wskazać na: M. Charytańska, *Dokumen-*